

TANULMÁNY

PÉCSI GYÖRGYI

„Anyag és eszme közt a félúton”

SZILÁGYI DOMOKOS ÉS TÓZSÉR ÁRPÁD KÖLTÉSZETÉRŐL

Két költői életművet többé-kevésbé párhuzamosan olvasni több szempontból is érdekes, figyelemre méltó lehet. Egyrészt úgy tűnik, az öt ágra szakadt magyar irodalom egyes ágai kozmogóniai távolságba kerültek egymástól az irodalmi közgondolkodásban – a magyarországi, a kisebbségi és a nyugati magyar irodalom ágainak külön-külön, önálló alakzatként való befogadása által. (A szervesületlenség akkor is igaz, ha az utóbbi évtizedben a magyar irodalom újbóli egységesülésének lehetünk tanúi, hiszen ez az egységes szemlélet is elsősorban az újabb nemzedékekre vonatkozik.) Az egységes vizsgálódás amnéziája különösen a kisebbségi-kisebbségi magyar irodalom történeti jelenségeinek összehasonlító elemzésekor szembeötlő. Tózsér Árpád és Szilágyi Domokos műveinek párhuzamos olvasása irodalomtörténetileg is indokolt: mindketten a személyi kultuszt, az ötvenes éveket követő nagy Sturm und Drang korszak fiataljaként léptek pályára. Tózsér a csehszlovákiai magyar irodalom ún. második nemzedékének, Szilágyi a romániai magyar irodalom első Forrás-nemzedékének meghatározó tagjaként, indulásuk idején egy másfajta politikusságot és személyességet közvetítve mint elődeik, a személyesség által hitelesített közéletiségét.

Az egyszerű irodalomtörténeti vagy nemzedéki egybeesés véletlenszerűségénél azonban fontosabb költészetük mélyáramlati rokonsága. Ugyanazokra a kérdésekre keresik a választ, s a megoldás sem esik távoli tartományba egymástól. Költészetüket persze sok szempontból meg lehet közelíteni, s a rokonság sem jelent föltétlen parallelizmust. Ellenkezőleg, ha a részek különbözőségére figyelünk, a másságot vizsgál-nánk, az eltéréseket egyszerűbben lehetne kimutatni: az aggályosan önfegyelmezett, szikár, tárgyias realizmustól el nem szakadó Tózsért és az aggálytalanul áradó, játékos, az álmok, eszmék világában száguldozó Szilágyit. (A párhuzamos olvasás érvényességét gátolhatná, hogy egyik esetben lezárt, a másikban alakuló, meglepetéseket is tartogató életműről van szó.) Költészetüknek alakulási folyamata, s összegző, szintézist teremtő modellje azonban rokonabb. Ez a modell durva egyszerűsítéssel úgy foglalható össze, hogy szintézisbe kerül hagyomány és modernség (posztmodernség), létismeret és közéleti elkötelezettség. Egy másik megfogalmazás szerint: a magyar líra hagyományosan legerősebb irányzata (a közéleti, népből, nemzetben gondolkodó) életművükben korszerűen és hitelvesztés nélkül folytatódik. S itt a korszerűségen, modernségen legalább akkora a hangsúly, mint az irányzathoz köthetőségen.

Azt írja Tózsér: „Nem lehet elfutni valamitől, ami bennünk van.” Ily módon minden művészet bizonyos transzformációkkal ismeretelvé is, mert bármit, bármiről fogalmaz meg, az alkotó „a benne levőt” bontja ki, önmaga helyét, viszonyulását, kérdéseit, a legtávolabbi transzformációkkal is. A bennünk levő: a legalapvetőbb létélmény, a legfontosabb viszonyítási pont, olyan axiomatikus kényszerítő erő, ami megkerülhetetlen. A bennünk levő igazi irányát, tartalmát inkább fölismerni lehet, semmint (pl.) szándék, akarat, alkotói „program” szerint befolyásolni (érvényes művek esetén). S azt is jelenti, az alkotó esztétikai programjában sem kerülheti meg a benne lévő, makacsul mindegyre visszatérítődik legfontosabb létélményeinek értelmezéséhez. (Ilyen értelemben beszélhetünk bizonyos determinizmusról is.) A kérdés másik, esztétikai oldala, hogy az alkotó a benne levőt mennyire képes a korban adekvát módon, *kor-szerűen* fölismerni és megfogalmazni.

Korunk változatlanul legfontosabb kérdése a hagyomány és modernség viszonya, ami az irodalomban (többek között) abban a dilemmában jelenik meg, hogy létezhet-e tradicionalizmushoz kötődő tényleges modernség, illetve, képes-e a hagyomány úgy működni, hogy az valamilyen módon a modern személyiség számára is választ adjon. Pontosabban ez a dilemma a teljes hagyományból a népi, nemzeti, a magyarság sorsához elkötelezett hagyományrészre vonatkozik – ami főleg politikai, világnézeti, mentális előítéletek szerint a modernség kerékkötője nálunk. Másképpen: működtethet-e ma kétféle, a népi, nemzeti, közösségi és az intellektuálisan individualista, látszólag egymást kizáró létélmény egyetlen költészetet esztétikailag érvényes megfogalmazásban. Végképp leegyszerűsítve: lehet-e konzervatív felhang, hitelvesztés, s még inkább patetizmus nélkül a magyarság sorsáért aggódni, alanyi módon viszonyulni egy félig patriarchális paraszti, falusi múlthoz, otthon lenni ebben a virtuális hazában – akkor, amikor ennek a politikai, napi realizása az alkotó számára is megkérdőjelezett.

Tózsér Árpád és Szilágyi Domokos különös, hasonló utat járnak be költészetükben. Indulásukat egy föltétlen közösséghez való tartozás érzése, s a közösségért való cselekvés szándéka, kényszere jellemzi, aztán a föloldhatatlan magányára döbbsent individuuum a személyes létezés elviselhetőségét létismereti síkon kutatja, s a határokon járva jut arra a fölismerésre, hogy a személyes létezés kérdéseire csak a szűkebb-tágabb közösség kérdéseivel együtt van felelet. Elvált az eszmény a valótól (Szilágyi), a lét a tudattól (Tózsér) –, összegzik rossz közérzetüket, a totális skizofréniát. Szilágyi a magyar irodalom egyetemes hagyományából, a nemzeti kultúrából, Tózsér a személyes sors emlékezetéből, a paraszti és kisebbségi sors elemeiből építette föl a virtuális hazát, melyben, mellyel együtt értelmeződhet a személyes sors fájdalma. De hogy miért csak azzal együtt, annak nem „programos” vagy racionális a magyarázata. Annak, hogy a létfilozófiai lírában miért válik újra központi problémává a közösség, a magyarság, a nemzet megmaradása. Mindketten sokkal inkább belső kényszerről beszélnek, amit egyszerűen nem lehet megkerülni. Benne van az emberben, előle nem lehet elfutni (Tózsér), s amitől nem lehet megszabadulni (Szilágyi).

Márai írja naplójában egy helyütt, hogy nem csak íróknak, népeknek is lehet személyiségük, ami megszólalhat egy-egy íróban. *Csoóri Sándor* pedig azt írja az *Egy nomád értelmiségi* című esszéjében, hogy „ha a magyarság szellemi életének a természetrajzát boncolgatnánk, egy elszomorító jelenség leírásával kellene kezdenünk a beszámolót. Azzal, hogy minden tehetségünk – Zrínyitől Adyig, Bethlen Gábortól Széchenyin át Illyésig – egész életén keresztül a magyarság fönmaradásával kínlódott. Egységesíteni és megnemesíteni akarta ezt a népet. A sorozatos tragédiák láncolatát elszakítani, hogy a tanulságból új történelem bontakozhasson ki.” Nos, olvasatom sze-

rint Tózsér és Szilágyi költészetében pontosan erről van szó, a magyarság tragikus sors-determinizmus-érzéséről, és az ettől való elszakadási kísérletről. Egy paradigmaticus vonal újabb állomása a két életmű, fölismerése a sajátosság kényszerűségének, s ennek tudatában az európaiság vállalásának. Modernné, európaivá ugyanis nem a tragédiák, a sajátosságok megkerülésével, a nemzet, a magyarság sorsproblémájának negligálásával, hanem éppen annak földolgozásával, megoldásával együtt válhat az író, s az írásban megszólaló nép személyisége.

*

Megváltói szerep, váteszi tudat, küldetéses elkötelezettség, karizmatikus, fölstillizált költői rang – sorolhatók a jelzők a pályaindulásról. Megszorítással persze, hiszen a külső világot, a szociológiai valóságot megjobbító szándék naiv hite, a versek egyik indukálója, hamisan cseng. De távlatból: „Egek, de hisz nem volt ez önként, / és nem tudom mi végre történt / ez éppen énvelem. // De most már mindegy, hogy kivel – / hajdan hittem: cipelni kell / más helyett is, s már nem tudom / ledobni terhem félúton.” (Szilágyi: *Undor – Tengerparti lakodalom*, 1976) – nincs külön privát üdvösség és külön kollektív üdvösség a végső határokon sem. S másutt: „ne bántsátok mert él / és ezzel már megszenvedett / megszenvedni a kínszenvedést (*Nem tanítottak meg – Fagyöngy*, 1971) – és: „Mert tett a szó, ó, tett, igen, / csak orra bukik macskaköveken, / s nem fegyver, csak fegyvernői gondolat / buktatja orra jobb egek alatt [...] S akkor a fiú hirtelen megáll / a civil őrnagy – : Hát szemből, Halál!” (*Szemből, Halál – Tengerparti lakodalom*). Az egzisztenciális létezés szenvedés, a pusztá létezés elviselése fájdalom, a megismerés kín, amitől csak a határok átlépésével szabadulhat az ember. És mégis: reménytelen szerelmese a népek szabadságának, s a világszabadságért nem választhatja a privát halált, illetve, a saját fájdalmára enyhülést hozó halált csak úgy választhatja, ha az – szimbolikusan – a népek szabadságának ügyét szolgálja. Rég túl a történelemformálás illúzióvesztésén, az egyetemes kételyt átélve, saját létének értelmét is megkérdőjelezve, immáron a madáchi és mégis reménytelen reménykedésével újra az emberi történelem sorsába való beavatkozás szükségességéről vall. A világ és a magyarság ügye személyes ügye marad ekkor is, személyes érdekeltiségből (saját létének elviselhetővé tételéért) nem mond le a világhoz, s a magyar sorshoz való kapcsolatáról. A miértre nem talál magyarázatot, logikailag elfogadható indokot, sőt, az illúzióvesztés keserű tapasztalatának tudatában egyre inkább kísérti a jónási menekülősöztön a feladat elől, és mindenfajta harc, nyugtalanság, keresés helyett a megnyugvás utáni vágy. Tragikus paradoxon: az indulás heroikus megváltói lázában még hitnek, morális választás eredményének tűnt a költő számára a 'más helyett is cipelt teher' – később kiderült, ilyesmire nem „szerződik”, hanem „szerződtetik” az ember, valamilyen módon determinált a választása, ontológiai értelemben határozottat el a 'feladatra'. A kérdésre, hogy miért nem képes elszakadni a magyarság történelemképétől, a közösség tragikus sorsától, s miért ennek 'fönmaradásáért kínlódik', miért személyes, ha tetszik, 'privát' ügye ez a probléma, Szilágyi költészetének egészében találjuk a választ. A filozofikusabb Tózsér Árpád ezt úgy fogalmazza meg, hogy „az én szorongásom egyáltalán nem metafizikai, hanem nagyon is valóságos” [*Tanulmányok egy kucsma (és a költészet) természetéről – Történetek Mittel úrról, a gombáról és a magánvalóról*, 1989], azaz ebben a régióban a metafizikai szorongásnak is (történelmi, társadalmi, szociológiai) artikulálható oka van, illetve oka is van, a valóságos ok fölismerhető, néven nevezhető, s ezzel már megtörtént az első lépés a szorongás föloldására, a tragikus léthelyzet megoldására.

Az életművek későbbi szakaszából tekintve a pályaindulást naivnak, de semmiképpen nem a korszellem sugallta manipulálnak nevezhetjük: a világot megváltoztatni akaró eruptív lendületben megjelenő hit 'csak' tagolatlanul jelzi a költők viszonyulási irányát a világhoz és a költészethez: a művészet eszköz arra, hogy otthon legyünk és otthont teremtsünk ebben a valóságos világban.

E helyt – a megváltói illúziók taglalása helyett fontosabb – a korai költészetek másik meghatározó jellegét hangsúlyozni, az otthonlét élményét, és a valahová való tartozás föltétlen bizonyosságát. A korai versek főleg ezeknek a pozitív érzelmeknek a kifejezői. A világban való létnek vannak archimédeszi pontjai számukra, alapvető lét-élmények, axiómák, noha ekkor még tagolatlanul, az első jelzőrendszerre alapozottan vannak csak jelen. Tőzsér közösségihét, otthonlét-élményét szociológiailag, lélektanilag egyszerűbb elfogadni. Létélményének tapasztalati bizonyossága „második születése” előtti időkből származik, a gyermekkor megélt harmóniájából. Addig benne élt egy (archaikusnak tetsző) falu- és családközösségben, s maga is a természet, a táj szerves, organikus eleme volt. Mindennek tudta a helyét és értelmét – mert akkor és ott a mikrokozmosz önazonossága teljes és egész volt. Versidilljei ebből az egykor megélt „aranykori” emlékezetből indukálódnak. Meghitt, szeretetteljes és bensőséges kapcsolat (ekkor még nem válik nyilvánvalóvá számára, hogy egy lezárult korszak) emléke fűzi a faluhoz, az egykor valóságosan létező aranykorhoz: „Egy jó óra még és otthon vagyok. / Gömör ezer adjistennel fogad.” (*Hazai napló*); „Mert enyém e csinos világ” (*Csendes öröm*); „Ritkán járok benne, de ismerem / minden csücskét, akár a tenyerem.” (*Ajnácskő*); „A falunkból mást se látok, / csak a tornyot, / de azt úgy, hogy látom, akár- / merre forgok” (*Falunk templomára – a Mogorva csillag*, 1963 kötet versei). Tőzsér versei mindig konkrétak, a tárgyi valósággal is igazolni tudja otthonlét-élményének valóság alapját. Néven nevezi a táj egységeit, az embereket, akikhez kapcsolat fűzi, személyes élményei mindenütt megerősítik ebben a bizonyosságban és jó érzésben, ami az 'otthon vagyok' nyugalmából ered.

Szilágyi számára költői indulásakor az otthonlét éppúgy nem probléma, s éppúgy viszonyulási mód a világhoz. A legszűkebb, tapasztalati megélhető világ helyett számára az otthonképet, az aranykort egy virtuális egész jelenti: az emberiség egészéhez való tartozás bizonyossága, s hogy ennek a világegésznek jó értelme és jó célja van. Azonban ezt a fajta – virtuális – együtt-pulzálást éppúgy nincs okunk el nem fogadni, ahogy a másikat. Itthon vagyok – mondják a versek: „egy ország gondjából fakad / énbennem minden gondolat” (*Glézosz beszéde*); „te adtad meg / a nélkülözhetlent / a munka örömét / hogy okos kezem alatt / mosolyra igazítsa arcát a világ” (*Álom a repülőtéren – az Álom a repülőtéren*, 1962 kötetből); „minden fájást muszáj megfájnóm, / ha szívem leég is tövig – / mert ez a föld a szívem földje” (*Hétföldes csizma*); „Hegyek, fák, füvek, ágak, harag-zöld azúr menny, szívem rokonai [...] ki sosem hagy el, ki érvel, meggyőz, s – tanácstalannak – tanácsot ad, / ölelő szerető, ki bánatot öl, nyugalmas öl, ki fiául fogad” (*Hegyek, fák, füvek*); „Álmod máskor alusszák, / mások álmát virrasztom” (*Kis, szerelmes himnuszok*); „Helyem van benned – / helyed van bennem, szívemnyi ország” (*Térkép az értelemről – a Szerelmek tánca*, 1965 kötetből).

Verseikben azonban korán megjelenik a disszonancia is, a fölismerés, hogy a harmónia politikai, napi realitása nem igaz. Kétpólusúvá kezd válni a világ, az álmok, eszmék és az elégtelen jelen – a való – világa. Az illúzióvesztésnek azonban csak az egyik oka a társadalmi valóság disszonanciájának a fölismerése, a másik, hogy a költő kénytelen szembesülni másik, immáron szintén alapvető létélményével, az egyedül-

levőséggel, a saját, önmagába zárt világ megoszthatatlanságával, a tragikus magánnyal. Az értelem, hit, cselekvés, együvé tartozás mellett szinte indulásuk pillanatától megjelenik a fájdalom, a halál, a szenvedés, a tragikus létérzékenység gondolata, az aranykoron-kívüliségé. Úgy tűnik, mintha egy megkettőződött személyiség rejtőzne az alkotókban, egy föltétlen azonosulási készséggel bíró, aki léteének értelmét a köz, a másokért való cselekvésben látja, s egy azonosulásra képtelen, de azonosulni nem is akaró magányos individuuméra, aki a létezés elviselhetőségét szeretné mindössze megtalálni.

Költészetük innentől válik igazán problémaérzékennyé. A tragikus élmény, hogy az élet szenvedés, fájdalom, s az ember feloldhatatlan magányra ítéltetett – úgy tűnik, determinista módon, igazából oktalanul robban be világukba, vagy még inkább: a tudatos eszmélés kezdetétől jelen van. „Ősz van. Újra nyakig ér a fáknak / reggelenként a köd, s fáj az ember, / mint az újból időszerű bánat. / Tele vagyok én is fájós csenddel.” (*Őszi tünődés*); „Oktat a világ fájdalomra / már engem is. Riaszt. / Próbál hajlítani, megríkatni, / gyúrni, mint a viaszt. // Sötét hatalmak indulnak rám, / s a létem bőrtönné / tesz. Hajlítanak bölcselkedni / élet-halál közé. // S leszek én is maga kínú, / keserű, mord legény. / Hull rólam eszme, felelősség, / hetyke dac, bűn, s erény” (*Fájdalom*) – írja Tózsér a *Mogorva csillag* kötetben. Tózsér sorsanalizáló költészetének karakterisztikumai, a személyes, megélt múlt, s a génekben továbböröklődő reflexek elemzése csírájában, tagolatlanul bár, de itt már megjelenik. Rossz közérzetének, 'világfájdalmának' okát ugyanis nem a leegyszerűsített társadalmi képletben, a társadalmi valóság disszonanciájában látja, keresi, hanem az emlékezésben. Kérdései egy biológiai, genetikai sorsdeterminizmusra vonatkoznak: legénybátyja tragikus halála, apja nehéz sorsa, s az ismeretlen, megalázott ősök kísértik: „Az lettem én is, / mogorva csillag, / testem parancsol / írnom, elégnem, víg ösztönökkel nem szaporodtam. / Apám, örököd / nehéz, de élem” (*Mogorva csillag*); „Dicsérd a sorsod: / magadat látni, ím, / teljes a színtér. / Eszméleted is / vérből, halálból, / kínból épül. / Fogalmaidban agyonvert ősök / dühe kékül.” (*Vydrica 5.*); „Hol kezdődik a vonal, mit húztam, / s mért itt szakad meg, / ha megszakad? / Kiben moccant meg először mérgem? / Kit rúgtak gyomron, / hogy hányni kezdett? / Melyik ükömé / volt a kín, mely / bennem jelenség: / félelem lett?” (*A költő kérdez*). A költő keresi magát, írja. A szavak mágikus erejébe vetett hittől, a megváltástól, a közösséggel való tagolatlan azonosulástól az elmozdulás a belső világ felé történik, hogy fájdalmas létezését el tudja viselni. Eszme, másokért való szólás helyett egyre inkább a saját sors, saját létérzékelés válik problémává. Határhelyezeten áll: azonosulni a valóságos (szociológiailag körülírható) közösséggel, világgal már nem képes, de egészen leválni is lehetetlen; önmagába való bezártságát sem fogadhatja el (képtelen elfogadni), de kitörni sem lehet innen. Látványosan is cáfolja a megváltói költői attitűdöt azzal a kijelentésével, hogy a világ rendje az emberben belülről romlott el. S innen kétfelé nyílik az út: a sorsdeterminizmusra való emlékezés és a létezés egészének ontológiai faggatása felé.

Szilágyi Domokos pályakezdésénél az optimista hit, a világmegváltó akarat, az emberiség egészéért való tenni akarás eruptív lendülete háttérbe szorítja a költői világ kettős természetének fájdalmát, magányt, szenvedést megfogalmazó részét. Különös disszonancia jellemzi első kötetét is, a '62-es *Álom a repülőtéren-t*. A kötet legtöbb verse az optimista jelent éneklé meg, míg tragikus versei a múlthoz, az emlékezéshez kapcsolódnak (*Ius primae noctis*, *Katonatemető*, *Halál árnyéka*), a közel- és régmúlt történelméből kiragadott egyedi, megrázó események fogalmazódtak verssé (népirtás, kiszolgáltatottság, brutalitás). Kézenfekvő volna az értelmezés, hogy a költő a jelen

tragédiáira keres egyszerű történelmi analógiákat, s ezzel oldja föl a kimondhatóság politikai cenzúráját. Szilágyi azonban a *Halál árnyékában* azt írja, s érdemes ezt komolyan venni, hogy: „nem szabadulsz / csupa csont-bőr emlékeidről / nem szabadulsz / pokolban égett éveidről / nem szabadulsz / beléd süttettek visszajárnak / nem szabadulsz csak a halállal / viaskodsz tünt kísértetekkel” –, bár itt az emlékezés kényszerítő ereje a cselekvés értelmében még föloldódik, valójában a vélhető analógia mellett a rettenetes emlék terhe önmagában is legalább annyira veresszervező erő. Később ugyanis – különösen az *Emeletek, avagy a láz enciklopédiája*, 1969 kötetből – enciklopédikusan is számba veszi az emberiség, a magyarság szenvedéseit. A döbbenet, a tiltakozás, hogy mindez megtörténhetett – lesz intő példa a jelen és a jövő számára. A gondolat, hogy elromlott a világ rendje is, csak második kötetében jelenik meg, s onnantól válik véresen komollyá a parancsoló szükségszerűség, hogy valóban szüksége van a világnak valamiféle megváltásra – később: megtartásra.

Szilágyi második kötete (*Szerelmek tánca*, 1965) csak részben leszámolás a társadalmi illúziókkal, részben pedig a saját, szenvedő létezésének a döbbenet, rácsodálkozó fölismerése. Szünet, fájdalom oktan, logikátlan, s főleg: szándékai ellenére van. Fáj a létezés, kísért a halál, nem tud szabadulni nyomasztó gondolataitól, lassanként egyfajta biológiai determinizmusban formálódik ennek a 'világfájdalomnak' a végső oka: „E vacak testnek hol ura, hol rabja vagyok” (*Éjjél után*); Mondd mért vagyok oly tehetetlen? mondd mért vacogok nélkül? / Adj csöppnyi nyugalmat annak, / aki nyugtalanságra született [...] Üres lettem: megteltem fájdalommal, / vadul birkóznom kell a nyugalommal; / kit vállalok? – Már nem tudom: – ki vállal?” (*Kis szerelmes himnuszok*). Nyugtalanságra, boldogtalanságra, szenvedésre született, a halál gondolata megmagyarázhatatlanul tragikus módon lép az életébe. S innentől (*Garabonciás, A láz enciklopédiája* 1967; *Búcsú a trópusoktól*, 1969) már nem különíthető el pontosan, mit is akar a költő jobban: a világ tragikus állapotának a megoldását, vagy személyes szenvedésének a föloldását.

*

Az „aranykor” – vagy egyelőre nevezzük akár idillnek – után a tagolatlan egész részekre szakad. Különválik az én a világtól, s mindkét elem tovább szakad. A világ megváltásra szorul, az ént rossz érzések kínozzák. A 'jó érzéssel itthon vagyok' ebben a valóságos világban közérzete lassan semmivé foszlik. A világ az emberben belül (is) romlott el, s a továbblépés az én belső világa felé mozdul el. A (szociológiailag leírható) kortársi valóság helyét fokozatosan egy másik valóság váltja föl, a személyes sorshoz kötődő emlékezés általi valóság, illetve a bármilyen transzformációjú közösségi valóságból való kivonulás megkísérlése.

„Melyik ükőmé volt a kín, mely / bennem jelenség: / félelem lett?” – kérdezi Tózsér. Hol siklott ki az emberiség történelmének normális menete, hogy a jóra törekvő akarat ma sem érhet célba? – kérdezi Szilágyi *A láz enciklopédiája* kötetben. A múltra való emlékezés – belső kényszer, a múlt elemei személyiség- és világmép-megjelölők.

Szilágyi emlékezési kényszere az emberiség egészének történetére vonatkozik. Nincs személyes, privát múltja, illetve a kultúra, műveltség, irodalom közvetítő lánczemein át a tradicionális Európa és a magyarság múltja válik személyes, privát múltjává, egy virtuális kollektív hagyomány egy valóságos individuálissá. „Nem negyedszázad: évezredek súlya nyom, / felnöttem, hátamra nőtt a világ.”; „minden fájást muszáj megfájnóm” – sorolhatók a példák a világ 'privatizálásáról'. A lírai én úgy válik

világ-énné, hogy nem elveszti személyességét, alanyiságát, hanem az alanyiság tágul ki, válik alkalmassá az európaiság és a magyarság alanyi hordozójává. Az *Emeletek...* vagy a *Búcsú a trópusoktól* kötetben az anyanyelvi szintén gyakorolt kulturális, (főleg) irodalmi hagyomány formájában jelenik meg: a gyermekmondókáktól, a szórvány nyelvemlékektől kezdve Bornemiszán, Balassin, Csokonain át Bartókiig, s a Bibliáig, a lovag hóbortosságától a krisztusi áldozatvállalásig. Ez a virtuális múltélmény ugyanolyan személyes és determináns Szilágyi számára, ahogy Tózsérnek a genetikailag visszavezethető nemzetséghez való tartozása.

*

Elfuthat-e az ember saját múltja elől, megkerülheti-e mindazt a meghatározó élményt, ami alakította, ha valójában – a szenvedés tudomásulvételén túl – nem tud mit kezdeni vele? Ha volt életének egy – bármilyen szinten, formában megvalósuló – aranykora, kereshet-e létére okot, magyarázatot, értelmezést csak létismereti síkon, a határok megkísértése, az abszolútuum birtoklása által? S ha a létezés szenvedés, honnan a szenvedés? Csak magából a létezésből ered, vagy abból a környezetből, hagyományból, melyben/melyből az ember él és eszmél? És: merőben etikai állásfoglalás-e a létezés szenvedésére magyarázatot – az egzisztenciális létezésen kívül keresni, vagy ontológiai értelemben is fontos lehet a tradíció, a múlt, a közösség? Egy jellegzetesen modern személyiség válságának lehet-e oka, értelmezője egy jellegzetesen nem modern hagyomány?

Szilágyi és Tózsér költészetének első periódusában (utóbbi az *Érintések*, 1972, előbbi a *Fagyöngy*, 1971 kötetig, igen durva tagolással) annyiban folytatódik a hagyományos közéleti, képviselői modell, hogy a közösséghez való – egyre inkább ambivalens – tartozás, a világ, az emberiség megváltásának, megjobbításának érzett ügye még meghatározóan *morális* alapokon nyugszik, kvázi erkölcsi választás következménye. Annak az elméleti dilemmának, hogy a költőn múlik, vállalja-e a közösségért való cselekvést és a hozzá való tartozást, vagy sem.

A kivonulási kísérlet is ennek a morális választási dilemmának a jegyében születik meg: a valahová való tartozás morálisan választható, tehát meg is tagadható. A nyomasztó magánközérzet oknyomozása a pusztá egzisztenciát, a végességre ítéltetett, határok által meghatározott tiszta létezést veszi vizsgálatul. Az erkölcsi, etikai érték nélküli, egyetlen individuum helyét a létezés egészében. Lét és élet, élet és halál, test és lélek, végesség és végtelenség örök emberi kérdései foglalkoztatják a költőket. Tózsér a személyesség, alanyiság, a szubjektivizmus elvonásával kísérli meg leírni az élet és lét lényegét, egy végső fogalmi absztrakcióban felismerni önmagát, a végső képlet megtalálásában föloldani tragikus létélményét. Szilágyi a határokat célozza meg, a végtelen útjára lép, de vágya paradox értelmű, a lehetetlent akarja: az útonlevésnek, a keresésnek az értelme az útonlevés, a keresés maga, Szilágyi pedig 'eredményt' akar, megnyugvást, rátalálást, megbékélést.

Az objektív líra – Tózsér számára – csupán egyetlen kérdésre nem ad választ, a személyesére. „Az igazi dilemma: nem viszonyulni” – írja később (*Tépések, Történetek...* kötet).

*

Reveláció erejű Tózsér legutóbbi kötetének (*Történetek...*) két verse, a *Tépések* és az *Örvénylő időkben*. A *Tépésekben* egy darabjaira hullott, gyermekkori fényképet

kísérel meg újra összeilleszteni, s ezzel a művelettel rekonstruálni gyermekkora teljesnek megélt világát. A képen még együtt van a család, de ez az utolsó együttlét, innentől bomlik meg a harmónia. A kép szimbolikusan is határhelyzetű: a kép elkészítése után a tragédiák valóságos láncolata szabadul el, az elkészítés előtti még ősállapotú. Ahogy az *Örvénylő időkben* írja: „Az értelem szikrája nem a szavakból, hanem az összekoccantott / dolgokból pattant elő. Nyelvünk nem a töprengés, hanem a cselekvés nyelve / volt, s mi nem a szavakban, hanem a dolgok mozdulásában találkoztunk”. Innen, a gyermekkor aranykorként megélt teljességéből, az első körből való kilépéskor egyszerre romlott meg a belső és a külső világ. Elszakadt a nyelv a valóságtól, a tudat a léttől, az egyes az otthont adó közösségtől – s innentől valóság- és létérzékelésében a hiány érzete válik meghatározóvá, s minden erőfeszítés e hiány betöltésére irányul. A kilépéssel vagy kiválással, mint a fénykép szétszakítottsága is jelzi, megszakadt a folytonosság a mitikus ősállapottal, az önazonosságot sokszerűen a skizofrénia váltja föl. A mitikus ősállapotból, a gyermekkor édenként megélt teljességéből, az önazonosság világából való kilépéssel – felnőtté válásával – minden egyszerre és ugyanúgy romlott el. Pontosabban, az önazonosság a létezésnek csak eme első, legszűkebb körében volt igaz, s szükségszerűen kilépve innen, érzékelte romlásnak a világot, s elromlásnak saját szenvedő létét. A tudat lét nélküli absztrakcióvá változott – filozófiai érvényű megállapítás innentől mindenre vonatkozik. A személyes létezés szenvedése, a nemzetiségi sors, a közép-európaiság, a világ és a létezés egésze, s benne a nyelv, a költészet ugyanattól a tragédiától terhes és elviselhetetlen. „Száz éve nincs másunk, csak tudatunk: / Az egykori lét emlékezete” – mondja Szenczi Molnár az *Adalékok a nyolcadik színhez* drámakölteményében (ua. című kötet, 1982). Közép-Európa csak Titel ohne Mittel („nem mittelt jussoltak apjuktól: csak titel” – *Bejárat Mittel úr emlékeibe, Adalékok...* kötet), lét nélküli tudat. Mittel Ármin vers nélküli verseket ír, mert különválnak a szó a jelentéstől, élet a haláltól stb. Ugyanaz történik a személyes sorsban is, mint a nagy egészben.

Az aranykor élményét ugyan a gyermekkor – az első kör – még megadta, ám innen továbblépve a kizökkent – történelmi – időben a felnőttkor személyes múltját az emberiség történetének egészében ismeri föl. A személyes sors, múlt, emlékek kényszerű megidézésekor egyetemes analógiákra ismer: faluja a greccói tájból kirajzoló Toledó, a halott fiát vivő apa Pietà-képe, a kőműves Bergman Csöndjéből lép elő, a létértelmezés halálképének determinizmusa, vonzalma, tragikus alkata az eredendő Káin-bélyeget hordja magán. A kizökkent idővel a tudat vált le a létről, az egyesé, a közép-európaié, a világ egészéé, s ezért visszatalálni is csak úgy lehet, ha minden egyszerre zökken vissza – egy virtuális ősállapotba.

Költészetileg ez a tapasztalat szigorú, kritikus, önkritikus következtetéshez vezet el, egy filozófiai illúzió fölszámolásához: „az utóbbi időben / mintha túl nagy jelentőséget tulajdonítanánk a nyelvnek. / Csak tegnap volt, hogy a szemantika hatalmas varsáival / a valóság teljességét is beboríthatónak véltük, / s a varsákon kívül úszkáló halacszkákat, sőt cápákat / nem létezőnek tartottuk, mondván, / hogy mindaz, amit az ideális nyelv sémája nem vesz be, / nélkülözi a tudományos értelmet. / Következésképpen a filozófusok a valóság helyett / pusztán a nyelvet kezdték vizsgálni, / s világgép helyett mi, költők is / nyelvképeket festettünk” (*Örvénylő időkben*). A nyelvkép illúziója – a lét nélküli tudat illúziója a teljesség leképezésére. Éppúgy idealizmus, ahogy más vonatkozásban illúzió a szavak mágikus erejébe vetett hit, a fölstilizált költői szerep. Holott a lét és tudat elszakadása a probléma, az identitás elvesztése.

A *tépéseken* innen a tudatnak egy mentő esélye van a szétszakadt világ összerakására, az emlékezés. A tudatnak az egykori létre való emlékezése. Az emlékezés azonban szintén tragikus dilemmákkal terhelt. A 'filmszakadással' a tudat úgy vált le a létről, hogy a lét (a múlt, a mitikus őállapot) metaforikusan „száz éve” létezni is megszűnt. Az emlékezés folyamata tehát nem közvetlenül az őállapotra, hanem az arról kialakult, továbbélő emlékképre vonatkozik. „Azt mondom: »harang«, s nem harangzúgást hallok, hanem egy régebbi versem jambusai kondulnak meg bennem [...] Azt mondom: »harang«, s jelentése az az idő, amelyben a nyolc évvel ezelőtt írt vers harangja szól” (*Körök, Adalékok...* kötet). S a költészetnek ebben a paradox helyzetben jelenik meg újra a teremtő funkciója. A lét nélküli tudat állapotában – a tudatnak a létre való emlékezési eszközévé válik. A „tépések” szaggatott vonalán egy visszakereső utat jár be, hogy megkísérelje összeilleszteni, újra folyamatba helyezni azt, ami végérvényesen, visszacsinálhatatlanul megszakadt, azaz egy virtuális egészet teremteni. Ismeretelméletileg egy végtelen, befejezhetetlen folyamat az a rekonstrukciós kísérlet: „a versben a költő / arra emlékezik amit azelőtt sosem tudott csak az / t tudja hogy valamit elfelejtett s minden erejét meg / feszítve megpróbál emlékezni nem igaz hogy képe / kben beszél nem a hasonlót keresi hanem a hason / lítottat a hasonló kövein csak ugrál kőről kőre a vilá / gmindenség zúgó vizében gondolatról gondolatra / érzetről érzetre ugrik de célja a gondolat az érze / t előtti padmaly amit persze csak úgy talál meg ah / ogy a negyedik dimenziót sejtjük” [*Tanulmányok egy kucsma (és a költészet) természetéről, Történetek...* kötet]. Ebben az ismeretelméleti bizonytalanságban csak annyi a bizonyos, hogy a világ teljességének az 'önmegnevezése' valahol megvan. Ahogy ezt részletében – egészként megélve – gyermekkorában egyszer már empirikusan is érzékelte. S ahogy egy-egy emlékezésszilánkot az időben visszapörgetve, megközelítve a szót tulajdon jelentésével: például a kucsma szónak a közép-európai, a kisebbségi, a családi és a személyes sorsban kiderülő jelentését.

*

Szilágyi költészetének utolsó periódusában (különösen a *Sajtóértekezlet*, 1972 és a *Tengerparti lakodalom*, 1978 kötetek) az „elvált az eszmény a valótól” skizofrén állapot megoldása nem a múlt-egész felé történik meg, hanem egy áhított, mitikus jövőképben: az egyetemes újjászületés ünnepében, az éjszakát, a virrasztást fölvaltó hajnal beköszöntében. A költészet és a költő dolga „addig is” a folytonosság megőrzése és a hajnal siettetése. Szilágyi ebben a mitikus, totális jövőképben azt találja meg, amit a végtelen útjait járva, a megismerhetőség határait megkísérte hiába keresett: a végső értelmet, a hiábavalónak tetsző szenvedés eredményét, azaz a világegésznek a részletekben is megvalósuló önazonosságát, az 'önmegnevezést'. Az ünnep, a hajnal az az állapot, amikor a kizökent – történelmi, mitológiai, a megélt és megsejtett – összetett idő visszatalál virtuálisan valóságos medrébe. Virtuálisan valóságos – mert ennek az ünnepnek nincs igazi 'realitástartalma', de illúzió voltát az emberiség egészének a minden borzadály, kétség, reménytelenség ellenére is megvalósuló 'fejlődés'-hite cáfolja, hogy az „emeletről emeletre” való bukácsolás mindig egy magasabb rendű létezési kört kísért meg.

Az ünnep, a hajnal az emberi történelem egészének metafizikai végpontja, egy virtuális megoldás – a valóságosra. Mert, ahogy Tózsér írja: „Az én szorongásom egyáltalán nem metafizikai, hanem nagyon is valóságos”. Szilágyi szorongása is valóságos – személyes élményéből fakad. Személyes világ- és létélménye pedig az európai és (egyre

hangsúlyosabban az időben előrehaladva) a magyar kultúrkörből, sorsból, helyzetből, hagyományból építkezik, illetve elsajátítva és megélve ezt a világot – azonos azzal. Szilágyi mindig előremegy („megálmodja” a jövőt, s mert „aki alkot, visszafelé nem tud lépni”), hogy a földolgozatlan múlt zsigerekben, génekben, sorsokban továbböröklődő görceit megoldja. A múlt tovább él a jelenben, úgy is, hogy meghatározza következményeiben azt, s úgy is, hogy ’minden most van’, mert ma ugyanaz történik meg, ami egyszer már megtörtént.

Személyes múltja az európaiság és a magyarság sorsának az emlékezete, jelen létérzékelése azonos annak meghasadtóságával, innen a folytonosság az áhított jövőkép felé. A hajnal siettetése egyszerre metafizikai és egyszerre valóságos, egyszerre virtuális és tapasztalati, azaz a ’minden ugyanúgy romlott el’ állapotra egy teljes válaszkíséret, ’mindent egyszerre és ugyanúgy’ kell visszatéríteni önmagához (metaforikusan: az eszményhez a valót). Valóságban: csak tragikus módon, de metafizikailag ez a tett egy lépéssel közelebb hozza a hajnalt – talán. Széchenyi, Petőfi, Vörösmarty, József Attila, Radnóti – személyes halálukkal egyszerre zárták le személyes, egzisztenciális, metafizikai szenvedésüket, s egyszerre vált ez az önként vállalt aktus krisztusi engesztelő áldozattá és megtartó erővé a kortársak és az utódok számára.

*

A költő egyszerre állít és tagad, hisz és nem hisz, kijelent és kétségbe von, útnak indul és megadja magát, rátalál valamire és nem talál rá semmire. A költészet, a vers egyszerre megfogalmaz, s egyszerre tagadja a megfogalmazhatóságot. Egyetemes a bizonytalanság, minden megkérdőjeleződött, és mégis... Korábban volt archimédeszi pont (otthonlét-élmény), s volt értéktudat (igazság, szabadság), határozott vezérlőelv (a jóból a jobba), most: „az abszolútum szertefoszlott uraim és tőlem mégis azt követ / elik hogy állítsam zöld a zöld [...] a halál sem biztos csak az hogy nem élünk örökké” (*Hogyan írjunk verset, Búcsú a trópusoktól*), és: „a versben a költő / arra emlékezik amit azelőtt sohasem tudott csak az / t tudja hogy valamit elfelejtett” [*Tanulmányok egy kucsma (és a költészet) természetéről, Történetek... kötet*].

A költő a versben a hasonlítottat keresi, a legvégsőt, az abszolútót: az ünnepet, a múlt-egészét, a mitikus-valóságos teljesség önazonosságát, a végtelen határát, a tragédiák láncolatának pontos okát – ismeretelméletileg a soha meg nem ragadhatót. Ennek a belátása kérdőjelezi meg a költő szerepét, s a költészet értelmét, hasznosságát. S ugyanennek a belátása erősíti meg a költőt és a költészetet: „nyugodj bele hogy véged a végtelenség alkatrésze / a végtelenségé amelyben / elhanyagolható mennyiség vagy // te csak üvöltöd apró hullámaid / tarajos búboló hullámaid / kényelmetlen hátán – ó – vasderes – / míg élned adatott s remélned addig is – / más választás nincsen – / h a y a h a y a W i r a g o m ! / mert az Ige a megtanulhatatlan / itt kezdődik s véget is itt ér” (Szilágyi: *Nem tanítottak meg, Fagyöngy*). Szilágyi tételesen is búcsút mond a trópusoknak, Tózsér azt írja: „A költő nem felel, a költő kérdez” (*Kiáltás* kötet). Innentől a pályaindulás vallomásos, kifejező, a világ hívására válaszoló költészete helyett valami más kezdődik, a wittgensteini tétel továbbértelmezése: amiről nem lehet beszélni, arról kell beszélni.

Mindenekelőtt a költői szerep változik meg ebben a csak antinómiákban leírható léthelyzetben. A költő olyasmire vállalkozik, aminek nincs napi realitása. Azt keresi valóságosan, aminek csak metafizikai megoldása van: lét nélküli tudatához létet, hazát, az eszményhez annak valóságát, a világegésznek a részletekben is megvalósuló önazo-

nosságát. Nem elegendő a fölismert filozófiai törvény belátása, valóságos szorongását akarja megszüntetni – (irodalomtörténetileg) korábban a hit még képes volt áthidalni, összekötni, de az egyetemes kételyt megélő számára már tragikusan kettévált a 'lehet' és az 'aminek lennie kellene', de mégsem képes lemondani. Ebben a kimerevedett drámai pillanatban a költő és a költészet egyszerre hordozza magán a mindent egy tétre föltevő tragikus, és az igazi tétnélküliség nevetséges mozzanatát.

Szilágyinál a vállalt feladat nagysága, a roppant elszánás, az önfeláldozást is fölajánló erőfeszítés és az eredmény aránytalanul csekély, vagy megkérdőjelezhető volta fokozza le a költői szerepet, s a keserű tapasztalat mondatja ki a konklúziót: a költő örült, bolond: „Mit akartok? Örült bagázs! / hisz ez a világ semmiték! / kéz a kézről – váltófutók – / veszitek által a hitet: / azt, melyet nem szolgálnak – á, / egy fenét! – énekes misék: / hogy jó – hogy megjavul talán / ez a koszos emberiség, / rövidnadrágját – csupa vér! – / kinövi, és, és, és – mi lesz? / Tombolj csak, örült forgatag! / nem értesz máshoz semmihez – ” (*Örültek, Emeletek...*), s később: „János. Amolyan nyugalmazott / tűzértisztecske. Ám kérlelhetetlen / és rögeszmés. Paranoiás. / Hiába teremtetted a semmiből / új világot. Ha sokan mondják, el kell hinned: te vagy hülye” (*Két Ovidius, Tengerparti lakodalom*). Szilágyi biológiai determinizmusban keresi nyugtalansága, szenvedése, megfeszülése, tragédiákra mindig kész és nyitott alkata, személyisége végső okát, s azt, hogy miért kell (a kezdetben boldogan vallott, mert morális választásnak hitt állapot után) a világ, s a szűkebb emberi közösség, a magyarság szenvedését, fájdalmát személyes szenvedéseként megszenvednie, mert ekkora kínra a tapasztalati világból nem talál elégséges okot: „éjjel fölriadok arra hogy ez milyen szép milyen borzasztó ez / és keresem a szavakat rá / keresem keresem gyötrődöm elaludni nem lehet mert szóban / kimondva tán mégis megfoghatóbb a megfoghatatlan [...] és jaj nem bírom abbahagyni jaj abbahagyni nem bírom jaj” (*Hogyan írjunk verset, Búcsú a trópusoktól*); s legteljesebben a *Vádban (Felezőidő, 1974)* kérdezi szomorúan: „Miért lettem rabja a szónak? [...] miért, hogy mindig csak *kítűzőm*, / de el nem érhetem soha? / miért hogy ennek ez a sora? [...] és miért fáj a más eleste / és miért fáj a magamé, / s agyam, e rongy, ez a gané / mért hogy örül folyvást-folyton, / csak hogyha alkoholba fojtom, / csak akkor, akkor, akkor áll el [...] s belém tipor / minden-egy talp, mely mást tapos; s mért látom szürkének, lapos- / unalmasnak a harmatos / virágmezőt is olykor-olykor, / s miért nincs oly pirula, oly por, / hogy költöztessen vak közönyt / belém, midőn reám köszönt / a frontátvonulásos hiszti, / s miért nem nyugtattok meg, hisz ti, / mégis csak ti, *ti* vagytok *én* [...] Anyám, midőn világra hoztál, / apolgotva is megátokoztál! / Dühös bömbölésem hallgatva, / meg-elátokoztál apolgotva”. A tragikus érzékenységre, a 'más helyett is cipelt teher' szerződtetésére nincs tetten érhető, kauzális magyarázat a részletekben, csak az egészben, ami viszont (ünnep, hajnal stb.) csak virtuális jellegében közelíthető meg. Ez a rátestált nagyfokú szenvedés – jól tudja – meghaladja az erejét, s a roppant fájdalom terhének tragikus megsejtése megkísérteti a jónási menekülésöszton útját is; reménytelenül. Végső nyugalomra, a végesség boldog tudatára, az élet szeretetére vágyik, elfogadna egy redukáltabb létezést is, de 'aki alkot visszafelé nem tud lépni', marad a szenvedés belátása és elfogadása: „úgy látszik, ily kötetést kötettem, / két part között, én, kikötöttem” (*Golyószórásban – kötetben meg nem jelent vers, 1973*). A golgotai létforma, a krisztusi megfeszítettetés az 'addig is', az 'úgy látszik', a 'ha már más választás nincsen' defenzív módon kényszerítettetik a költőre, nem morális vállalás, hanem ontológiai belátás következményeként. S mert személyes emlékezete azonos az európai kultúrkörbe

kapcsolódó magyar hagyománnyal, sorssal, amelyek a kezdetektől a fennmaradásáért küszködött – hát azért is.

De Szilágyi költészete kétpólusú, a halál, a tragédiák mellett, s velük összefonódva mindig ott van a játék is, a kétségbevonás. A játék – világszemléleti mód, önmaga, s a világ mintegy kívülről szemlélése. Ebben a távolság szabta pozícióban elveszti nagyságát, jelentőségét, értelmét a szenvedés, a semleges létezés egészének egy semleges komponense mindössze; maga a világ, s benne a szenvedő ember tétje kérdőjeleződik meg. „A költő (aki jobb híján, / belenyugszik, hogy így nevezzék, / pedig jól tudja, mily nevetség), / aki se Megbízott, se fényes / Nagykövet vagy Letéteményes, / aki végtelennel játszó véges, / s hiszi tán, hogy az értelem: / végessel játszó végtelen; / aki mindig, mindig csak: vár még – / a költő, aki tüzes árnyék, / amely két pólus között átég; / akinek eleme a játék" (*A dolgokról egy földi szellemnek, Fagyöngy*), de a játék „mindig csak valami helyett" (*Játékok, Tengerparti lakodalom*), s végső értelme mégis csak abban van, hogy visszataláljon a kétségbe vont, 'mintha' világhoz, mely mégis valóságos valahol.

Egyszerre értelmes és értelmetlen, egyszerre tragikus és nevetséges a költő léte, szerepe. Tőzsérmél (az *Adalékok*... kötetből) parodisztikusan komikus a lét nélküli tudat világában bukdácsoló poéta, Mittel Ármin, közép-európai költő és versszerkesztő alakja. Egy elmegyógyintézet lakójaként sajátos tudathasadásban szenved: őrült, szent és profán módon. Megszállottan keresi „szomorú, többdimenziós tudatához" a létet, ami valahol mégis megvan, s időnként egy-egy töredékben rá is ismer: „Mittel úr akkor / apja és Veres Péter azonos guszthusában / valami misztikus egyezést látott. / Amikor pedig Vojtek urat is meglátta szilvát enni, / igazolva érezte korábbi felismerését: / a szilva stigmájú Közép-Európát mint hazát" (*Történetek*... kötet – ua. című vers). A lét nélküli tudat, a kizökkent világ állapotában maga is vers nélküli verseket ír, s ez a kvázi-költő által létrehozott kvázi-költészet modellként képezi le a közép-európaiként érzékelt identitását vesztett világegészet, melyben a személyes szorongásnak is valóságos oka van. Mittel Ármin parodisztikus, önparodisztikus alakja a megoldhatatlan tragikumból ered: a tudathasadását determinista módon meghatározó lét nem létezik, csak a hiánya, sejtése, s olykor az emlékről kialakított emlékképe a bizonyosság az egyszer voltak, vagy a *valahol megvan* vágyakozásának. „Hülye játssza a hülyét", ismeretelméletileg ebben a paradox létállapotban legföljebb megközelíteni lehet a metafizikai szorongás valós, tárgyi okát, ám Mittel úr két kezével is fogni akarja azt. Marad tehát a tragikus nevetés, a megfeszülő szenvedés állandósága azzal a komikus ismeretelméleti paradoxonnal, hogy lét hiányában a szenvedésnek sincs igazi tétje.

De minden megfogalmazási kísérlet egy belső kényszer következtében történik meg, túl a költészet értelmes vagy értelmetlen voltának dilemmáján, azon, hogy a személyes szenvedés mindenképpen valóságos, s ezzel az állandósult, tartós szenvedéssel annak megoldási kísérlete nélkül együtt élni nem lehet. A tudat létet keres, a személyes, a kisebbségi, a közép-európai, s tovább a végtelen körökig. A komikus ténylegességgel szemben a keresés értelmének van azonban időnként (Szilágyi: „mézesmadzag" tapasztalati bizonyossága is, mindenekelőtt a gyermekkor első körének harmonikus önazonossága, s töredékekben a kettévált világ újra egymásra találhat valóságosan is, ahogy például egy elromlott vízcsap is visszatérítheti az 'önmegnevezés' mitikus állapotába a közösséget: „Ott, akkor utcánkat nem a közös nyelv, hanem a közös élmény / tette faluvá, közösséggé. // Most sem a nyelvvel van hát baj, hanem az élményeinkkel, azok váltak valahogy privát üggyé. / Eddig csak saját percepcióink voltak ugyanazokról a magánvalókról, / most a saját percepciónkhoz már saját magánvaló-

ink is vannak". (*Örvénylő időkben, Történetek...* kötet), virtuálisan pedig a költészet képes visszatalálni egy 'végtelen hosszú megismerési folyamatban' az önmegnevezés mitikus, a teljes, az egész világhoz.

*

Poétikailag a lét és tudat, az eszmény és való áhított azonossága új versnyelvet hozott létre, mely Tózsérnél a narratív beszédben, Szilágyinál az intertextuális nyelvi fordulatokban nyilvánul meg dominánsan, s mindkét költészetben a személyes létezés szenvedésének megoldási kísérlete (a konkrét, a filozófiai, a mitológiai) az idő köré szerveződik, főleg az emlékezés által.

A narratív beszéd Tózsérnél az *Adalékok...* kötet második felétől válik szinte kizárólagossá. A narráció kizökkentés, kétségbe vonás, kívülről láttatás, a megnevezhetetlenség kimondásának legfontosabb eszköze, a pontatlanság, az ideiglenesség nyomatékosítása, mert a „versben a költő / arra emlékezik amit azelőtt sohasem tudott csak az / t tudja hogy valamit elfelejtett [...] nem a hasonlót keresi hanem a hason / lítottat a hasonló kövein csak ugrál körül köre” [*Tanulmány egy kucsma (és a költészet) természetéről, Történetek...* kötet]. Újraírja, bővíti, korigálja, jegyzetekkel, magyarázatokkal látja el korábbi verseit, mint a *Fejezetek egy kisebbségtörténelemből (Érintések, 1972)*, a *Körökbent (Adalékok...* kötet), vagy a *Történetek Mittel úrról, a gombáról és a magánvalóról* címűt az *Adalékok...* és a *Történetek...* kötetekben. Variációkat ír ugyanarra a témára, már-már tautologikusnak tetsző körbejárással kíséri megragadni tárgyát, mely a végső megfogalmazás előtt mindig tovasiklik (*Bejárat Mittel úr emlékeibe; Történetek...; Mittel úr feltalálja a vers nélküli verser; A Kapitány*). A vers lineáris menetét közbeékelések szakítják meg, példázatok, pontosítások, esszéisztikus betétek, csapongó csevegések, vagy egyenesen az olvasónak célzott kiszólások zökkentik meg a verseket: „S itt meg kell állnom az emlékezésben”; „S én most itt a vers nyilvánossága előtt jelentem ki”; „De ha egészen pontosak akarunk lenni, meg kell jegyeznünk”; „Te pedig, kedves barátom, valószínűleg máris sejtet, miért mondtam mindezt itt el, minek e nagy kitérő” stb. A kizökkentésnek, a műalkotással szembeni távolságtartó viszonynak egy másik jellemző módja (különösen a *Történetek...* kötetben) a grammatikai és vizuálisan megjelenített törések sorozata. Nehezen olvashatók ezek a szövegek (*Tanulmány...; Tépések; Quo vadis Domine?; Szoliter avagy a síléc elsül*), hiányoznak a központosítások, mereven igazodik a szöveg a szövegtükrökhöz. A *Tépések*ben pedig szétszabdalt sorokat kell az olvasónak lassú munkával összeállítgatnia. Semmi nem befejezhető, minden megfogalmazás pontosításra, korrekcióra szorul, s ebben a folyamatban az olvasónak is aktív, analitikus módon kell együttműködnie, továbbgondolnia és megsejtenie a hasonlítottat a hasonló kövein ugrálva.

Szilágyinál látványos, tobzódó nyelvi játékban nyilvánul meg a kizökkentés, mely egyszerre épül a legkülönfélébb irodalmi idézetekre, s a jelentésében egymástól távol eső szavak, különböző nyelvi síkok összerántására, keveredésére. Versbeszédében 'tótágast állnak' a szavak, állandósult szókapcsolatok, fogalomhasználatok, kifejezések profanizálódnak, vagy egy más nyelvi síkon gyűrűznek tovább, a szimbolikus, a képes beszéd a hétköznapiokban folytatódik és megfordítva, gyakoriak a képzavarra emlékeztető csúsztatások, a ferdítések, az áletimologizmusok, vagy a rím kedvéért odaillesztett, más síkból előhívott kifejezések, a nagyon távoli asszociációkból, vagy az egyáltalán indokolatlannak tetsző megidézések. Elbúcsúzik a trópusoktól, az irodalom nem egy befejezett élmény, tudás kifejezése többé, hanem egy megnevezési kísérlet: „A Szó

dadog, a muzsika beszél, / beszél a fákkal a bús őszi szél, // beszélnék én is, de csak dadogok, // a szó dadog, az óra üt, a vég / közeledik, és nincsen menedék –" (*Dadogás* – kötetben meg nem jelent vers, 1976). A lineáris, egy szólamra fölépített vers bonyolult, összetett, hierarchikus komplexummá alakul át, szétáramló eliramlások szakítják meg a versívet, vagy a többszólamú versképletben valósul meg a különböző szemantikai síkok összeolvadása, keveredése, a lehetetlen megkísértése, szavak általi leképezése: „tehetsz-e zablát vasderes szürkületre?” (*Nem tanítottak meg, Fagyöngy*, 1971). A vers szemantikai elemei (ahogy Tózsérnél is) szimbolikus jellegűek, mindig valami többet, mást kívánnak érzékeltetni, mint amire a szó – jelentésszociológiai tartalmánál fogva – képes, egy mögöttes, megfogalmazhatatlan, kifejezhetetlen tudást, amit csak sejteni lehet vagy körülírni. A nyelv és a költészet eszközei, lehetőségei elégtelenek, mindig csak az „anyag és eszme közt a félúton” (*Ez a nyár, Búcsú a trópusoktól*) levő senki földje tartományáig érnek el.

A tettenérhetetlen kimondási kísérlete – a bennünk levőnek a megragadása, ami elől nem lehet elfutni; a tragikus lét- és sorsézés, a személyes létezés körétől a létezés tágabb köreiig. Halálra, tragédiára hangolt érzékenység, fogékonyság ez, végzetes vonzalom a végzethez, „Elzártam magam elől az utolsó utat [...] elzártam, s mint senki se, / lettem az elmúlásnak reménytelen szerelmese” (*Életre, Tengerparti lakodalom*), s megkerülhetetlenségében determináns, „S csak én sejtettem hogy nem i / gaz hírem hogy verseimben nem é / let van csak az élet szándéka ez tak / arja el a lelkemben tovább sötétlő halált” (*Quo vadis Domine?, Történetek...*). De: „Az én szorongásom egyáltalán nem metafizikai, hanem nagyon is valóságos” –, a tragédiákra, halálra, 'balsorsra' hangolódott sors- és létérzékelés nem metafizikai okokban, hanem egy történelemben, kultúrában megjelenő emberi közösség sorsában ismeri föl magát, a kisebbségi és egyszerre közép-európai sorsban, melyhez biológiailag, genetikailag tartozik és kötődik, s az önreflektálásában európai rangú, s Európához kapcsolódó tragikus magyar sorsban, melyhez a személyessé tett élményazonosságon át virtuálisan bár, de szintén determináns módon kapcsolódik. Determináns, mert a tragédiára, halálra, szenvedésre való emlékezési kényszer nem választható, csak belátható: „hol az a teszt hol az sors / analízis amely engem tép el a múlt / mtól a családi tudattalanból felhoz / ott halálaimtól jövőmtől a Káin-sor / stól a Káin-történelemtől?” (*Tépések, Történetek...*), és: „Nem értem, nem értem. / Ha már tudja, hogy pusztulnia kell [...] mért nincs joga a tökéletes feledéshez?! // És nincs tovább. [...] Nincs ellene hatalom” (*Nádcímerek, Fagyöngy*).

„A költő nem felel. A költő kérdez” (Tózsér), a szenvedő, tragikus létérzékelés és létérzékonyság okát, eredőjét kutatja egy végtelen megismerési folyamatban. Tragikus paradoxonnal, mert ebben a megismerési folyamatban egyre inkább 'beleszeret' végzetébe, s egyre erősebben érzi annak vonzását, noha szabadulni kívánná attól. Sorsanalízist folytat családja, faluja, a közép-európai kisebbségi sors múltját megidézve, aminek az az értelme (célja), hogy tetten érje azt a pillanatot, amikor, ahol az önmegnevezés világa elmozdult, elcsúszott, kizökkent önmagából, ahol elromlott az a sorsegész, melynek részeseként, szenvedő utódként kínját viseli. Az emlékezés kényszere arra vonatkozik, hogy európaiként, magyarként a földolgozatlan görccsökkel, tragédiákkal viselős múltat megidézve, visszaporgetve különválassa az *igeneket* és a *nemeiket*, s megtalálva egy folytatható hagyományt, annak csapásán járva megteremtsen egy virtuális jövőegészet, az ünnepet, a hajnalt. A történelmi, mitológiai, filozófiai idő, a művekben megvalósuló vibráló, formállogikailag követhetetlen állandósult időutazás (idősíkok szünetlen váltakozása) úgy válik fontos, verssszervező erővé, ahogy az emlé-

kek, a továbböröklött reflexek, a tudás alapján kialakult statikus egészkep a pillanat, a most aktualitásában is mindenkor újrendeződik, s a pontosságra törekvő akarat ezt a folyamatos rendeződést is megkíséرتi követni, vagy inkább dokumentálni.

(Vagyis: a posztmodern életérzés, viszonyulási és megfogalmazási mód belülről szervezi az életműveket. Történelem, politikum, nemzet, haza, megmaradás, s tovább a káini és golgotai sorsig; nem vállalás, hanem ontológiai belátásként válik költészetük alapelemévé. Itt és most: a létezés korlátai és lehetőségei – nem lehet megkerülni.)

